

*Копач А.І.
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск*

ПРАГМАТЫКА «СВАЙГО» І «ІНШАГА» У ГРАМАТЫЦЫ ТАПОНІМА

Апазіцыя “свайго” і “чужога (“іншага”)” у анамастычных адзінках з’яўляецца ў працах этналінгвістаў напрыканцы 1990-х, што звязана са змяненнем агульнай скіраванасці навукі канца XX – пачатку XXI ст., яе пераходам ад апісанняў да тлумачэнняў, ад унутрыдысцыплінарных канстатаванняў фактаў да міждысцыплінарных спробаў звязаць моўныя працэсы са з’явамі пазамоўнага кшталту. Вобраз “іншага” ў іх працах сустракаецца нярэдка (А.Л. Беразовіч, Т.М. Аліферчык і інш.), прычым звычайна ён выяўляецца пры характарыстыцы моўных формаў, якія характарызуюць ступень абжытасці ці асвоенасці прасторы чалавекам (*Край* = мяжа паміж асвоенай і неасвоенай прасторай), яе палезнасці для

чалавека (рус. *Чертovo Городище* = чорт працаваў у мінулым), чужасці (рус. *Китай-город* = гандаль звязаны з чужым светам), блізкасці аб'екта зададзенаму чалавекам цэнтру асваення гэтай прасторы (рус. *Дальняя Стень*). Як відаць з тыповых кантэкстаў, у якіх прадстаўлены вобраз, цэнтрам пры падобным вывучэнні імёнаў “прызначаецца” чалавек. З формаў, якія рэпрэзентуюць вобраз “іншага” ў тапанімах гэтак жа, як і на пачатковым этапе развіцця тапанімікі, захоўваецца цікавасць да імёнаў, у асновах якіх можна сустрэць назвы іншых этнасаў (рус. *Чудское озеро, Череповец*).

Прыклады моўных формаў дэманструюць нам прыхільнасць даследчыкаў да вывучэння лексічнага кампаненту, што вельмі абмяжоўвае гарызонт разгляду праблемы. Натуральна, усе гэтыя формы рэалізацыі ідэі “іншага” – неабжытага, далёкага, іншаэтнічнага прысутнічаюць і ў імёнах Беларусі: *Рубеж, Буралом, Глуша, Двікае, Дальняя Ляда, Татарскі Мох*. Аднак такія прыклады нешматлікія, што не дазваляе прызнаць апазіцыю “свайго” і “іншага” сістэмнай з'явай. Менш відавочныя, але значна больш паказальныя вынікі, на нашу думку, можна атрымаць абапіраючыся на функцыянальна-граматычны асаблівасці імёнаў і суаднясенне іх з логікай спасціжэння свету чалавекам.

Тапонім як функцыянальная адзінка павінен у першую чаргу індывідуалізаваць той аб'ект, які называе, вылучаць яго з ліку іншых аб'ектаў гэтай жа прыроды. Але гэта ў ідэале, калі лічыць усе імёны аднолькавымі, “сваімі” не толькі па функцыі, але і па ролі ў жыцці чалавека. На самай справе многія аб'екты ўвогуле не індывідуалізуюць. І гэтаму ёсць натуральныя тлумачэнні. Адкуль жа бяруцца нетыповыя, “іншыя” назвы? Паспрабуем аднавіць накірунак мыслення Чалавека пры стварэнні тапонімаў і разам з тым паглядзець, як суадносяцца імёны “свае” і “іншыя” ў розных тыпах аб'ектаў.

Што першае прыходзіць на розум, калі мы глядзім на геаграфічны аб'ект? Вядома ж, агульнае імя, якое гэты аб'ект называе. Бел. *рака, возера, балота, ручай*; свк. *rieka, jazero, mouiar, potok* – гэта словы, якія дазваляюць нам паказаць на аб'ект і правільна яго класіфікаваць. Усякі чалавек, які валодае мовай, здольны гэта зрабіць. Да таго ж гэтыя словы вельмі часта сустракаюцца ў імёнах, уласных назвах аб'ектаў мясцовасці, у тым ліку аднаслоўных: амер. *the Island* (востраў), *the Lagoon* (возера), *the Butte* (гара); бел. *Возера* (возера), *Горы* (горы), *Балота* (балота), *Рака* (рака); славацк. *Potok* (рака), *Нак* (гаць), *Mouiar* (балота) і г.д. Але ці індывідуалізуюць такія назвы? Вядома, што не.

Часцей за ўсё экспліцытнае нагадванне аб родзе аб'екта адзначаецца ў назвах невялічкіх аб'ектаў, і гэтаму ёсць тлумачэнне: яны часцей

знікаюць з паверхні зямлі і нечакана з’яўляюцца ў іншым месцы. І кожны раз зноўку Чалавек дае аб’екту імя, а каб не забыць аб тым, да якога роду аб’ектаў ён належыць, Чалавек дадае да яго агульную характарыстыку – словы бел. *прака, возера, балота; свк. potok, kanbł, skala, jarok* і інш.: амер. *Big Swamp, McCaslin Marsh, Bear Rock Swamp*; бел. *Чорная прака, Скачальскае возера, Арэскае балота; свк. Kocizskę potok, Katynsky kanbł, Hierna skala, Hakanuskę jarok*. Вялікія аб’екты ў адрозненне ад малых не так часта страчваюць і набываюць імёны, бо яны звычайна адыгрываюць важную ролю ў жыцці чалавека (у славян гэта, перш за ўсё, рэкі), а новае імя – гэта і неабходнасць запамінаць яго зноўку. Навошта гэта рабіць, калі ёсць імя, якое ведаюць усе навокал?

Важнасць вялікіх аб’ектаў мае вынікам таксама тое, што састаўныя імёны, г.зн. імёны, якія складаюцца з двух асобных слоў, становяцца складанымі, а потым простымі. Буйныя аб’екты часцей маюць аднаслоўныя назвы, а невялікія захоўваюць у сваім складзе як простыя, так і састаўныя і эліптычныя адзінкі: бел. *Рамжына, Старахракавіцкае, Кур’янава балота* (балоты); свк. *L’ubienka, Diakovo, Lipovskę potok* (рэкі). Ці шмат вы памятаеце назваў вялікіх рэк, якія б мелі неаднаслоўныя назвы? Англ. *Thames, Severn*, бел. *Днепр, Дзвіна, Нёман*, свк. *Turiec, Vah, Slana*.

Не заўсёды бывае так, што ў структуры ўласнага імені аб’екта мы знаходзім правільнае агульнае імя, якое адпавядае сучаснаму стану гэтага геаграфічнага аб’екта. Вельмі частыя і тыя выпадкі, калі ў назве ракі сустракаешся з назвай зусім іншага аб’екта – канала, возера і г.д., а ў назве балота – са словамі *лес, луг* і г.д.: амер.: *Gig Harbor, Oak Harbor, Big Beef Harbor* (залівы); бел. *Ржавы Луг, Свая Пушча* (балоты); свк. *Kindishukova dolinka, Hierne blato* (рэкі).

Часцей зрух тэрміналагічнага кампанента адбываецца ў імёнах мікрааб’ектаў. І тлумачэнне тут відавочнае: аб’екты, якія абазначаюцца “іншымі” знакамі, бяруць як свае імя імёны іншых аб’ектаў, не маюць вялікага значэння для намінатара. Да таго ж мікрааб’екты менш устойлівыя, чым макрааб’екты. Калі для розных аб’ектаў аднаго невялічкага кавалачка тэрыторыі ўжываецца адно і тое ж імя (а гэта, дарэчы, бывае вельмі часта – прынамсі ў мікратапаніміі), то можна сцвярджаць, што толькі адзін з аб’ектаў мае **сапраўды свае** ўласнае імя. Усе астатнія тапонімы арыентуюць чалавека апасродкавана – праз імя больш значнага аб’екта, праз “іншае” імя.

Такім чынам, Чалавек назірае за аб’ектам і мае права не займацца вынаходніцтвам, а проста даць яму не індывідуальнае (цалкам не падобнае на астатнія) ўласнае імя, а імя “іншае”. Ёсць два варыянты паводзін: альбо ён называе аб’ект тым словам, якое ўжо існуе ў

агульнай лексіцы мовы, альбо ён намініруе дадзены аб'ект пры дапамозе ўласнага імені іншага аб'екта. Прычым ніякіх адрозненняў паміж матывавальным і матываваным найменнямі не назіраецца. А што ж тады новае носьбіт мовы дадае да той інфармацыі, якая ўжо і без таго існавала ў ёй – у агульнай і ўласнай лексіцы мовы? Хіба што нічога. Аднак не, усё ж такія якіуюсьці інфармацыю гэты факт нясе: у абодвух гэтых спосабах намініравання аб'екта апошні не ўспрымаецца Чалавекам як факт, варты ўвагі. Для Суб'екта аб'ект яшчэ не стаў значным элементам ландшафту, здольным арыентаваць Яго ў прасторы. Гэта той этап ўспрымання аб'екта Чалавекам, калі апошні яшчэ не заўважае яго індывідуальнасці, асаблівасці, свайго месца ў свеце іншых рэалій. Гэтая выснова тычыцца разумення аб'екта Чалавекам – пазамоўнага працэса, а значыць, канцэптуальнага боку вывучэння аб'ектаў. А што адбываецца пры гэтым ў мове? Назвы абодвух тыпаў не адрозніваюцца ад слоў, якія іх матывавалі. Яны падобны да фразеалагізмаў, бо ў іх фіксуецца семантычны зрух кампанентаў.

Калі ж ўласная назва становіцца сапраўднай ўласнай назвай? Тады, калі яно будзе вылучаць адзін аб'ект з усіх іншых. А гэта магчыма толькі ў тым выпадку, калі ў імені будзе адлюстравана адзіная і непаўторная прымета аб'екта: альбо яго глыбіня, альбо чысціня, альбо асаблівасці флоры і фауны гэтай часткі тэрыторыі: бел. *Бярозавае балота*, *Мядзведня*, *Чысічкі*; славацк. *Hierny potok*, *Dlhé potok*, *Hlborský potok*. Пры гэтым важна, каб імя не дубліравала тыя словы – уласныя і агульныя, – якія ўжо ёсць у мове народа, а мела сваю марфему ці свае слова. Першы выпадак (дадатковая марфема) асабліва часта сустракаецца ў сінтэтычнай славянскай тапаніміі: бел. *Паплавец*, *Горскае*, *Замачулле*; славацк. *Halubenec*, *Hnojník*, *Kolitôrka*, пар. англ. *Haskell Barony Swamp*, *Aunt Phoebe's Marsh*

У плане канцэптуальным тыя змяненні, якія фіксуюцца ў моўным знаке, сведчаць аб тым, што Чалавек цікавіцца аб'ектам і таму не толькі паказвае аднесенасць аб'екта да пэўнага віда рэалій альбо хаця б да ліку субстантываў, але таксама адзначае прымету гэтага аб'екта. Пачынаючы з гэтага этапу, імёны вылучаюць асобную, “сваю” прымету, якая адрознівае гэты аб'ект ад усіх астатніх.

Словы, якія кладуцца ў аснову новага оніма могуць мець розную семантыку, аднак для іх характэрна наяўнасць дадатковай словаўтваральнай марфемы альбо новага слова ў параўнанні з назвамі, утворанымі на першым этапе намінатыўнай дзейнасці: пар. амер. *McCaslin* > *McCaslin Marsh*, *Bear Rock* > *Bear Rock Swamp*; бел. *Ціханавы* > *Ціханавыскі Мох*, *Крывы* > *Крываль*; славацк. *Kamenň* > *Kamenň potok*, *Kokava* > *Kokavka*. Для славянскай тапаніміі вельмі

часта сустракаеш менавіта марфемы. А вось у больш аналітычных мовах сустракаюцца выключна словы-субстантывы: амер. *Blair Swamp*, *Potter Marsh*, *Cowles Bog*.

Аднак, нягледзячы на тое, што “свае тапонімы” ў сістэме ўжо з’явіліся (яны маюць асаблівую прымету), намінацыя адзінкавых аб’ектаў не спыняецца. У прыродзе адбываюцца змены, у выніку якіх аб’екты знікаюць, з’яўляюцца, падзяляюцца на два і больш. Як мінімум для аднаго з іх трэба прыдумаць новае імя. Але зусім новае імя вымушала б зноўку вучыць і запамінаць яго. Зручней было захаваць часткі старой назвы. У выніку новы аб’ект проста атрымлівае новую, дадатковую прымету, захоўваючы ў той жа час тую прыкмету, якая была характэрна для гэтых аб’ектаў, калі яны яшчэ складалі адзінае і непадзельнае цэлае: амер. *Greider Lake* > **Big** *Greider Lake*, *Eureka Channel* > *Eureka* **Lower** *Channel*, *Ahtanum Creek* > **North Fork** *Ahtanum Creek*; бел. *Брускае* > *Брускае 2*, *Каменка* > *Гарэлая Каменка*, *Малое* > *Малое Ніжняе*; славацк. *Jbnoľov potok* > *Jbnoľov dlhэ potok*, *Jasemok* > *Suchэ Jasemok*. Канцэптуальны бок гэтай стадыі намінацыі аб’екта можна ахарактарызаваць як імкненне намінатара ўдакладніць, які з аб’ектаў аднаго роду маецца на ўвазе. Падкрэслім, гарызонт погляду чалавека на аб’екты пры гэтым звужаецца (пад увагу звычайна прымаюцца толькі два).

Такім чынам, вобраз “іншага”, які разглядаецца ў традыцыйным мовазнаўстве і этналінгвістыцы выключна на лексічным узроўні і тлумачыць асобныя імёны некаторай тэрыторыі, здольны стаць сістэмаўтваральнай часткай анімічнай тэорыі, пабудаванай на суаднясенні граматычных, структурных уласцівасцей геаграфічных імёнаў розных класаў з іх экстралінгвістычнымі асаблівасцямі.